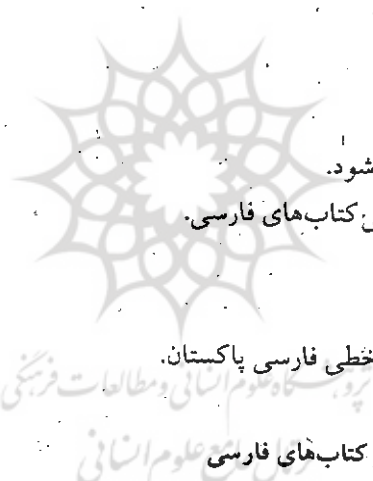

نسخه‌های خطی در پاکستان

این گفتار در ۴ بخش عرضه می‌شود.

الف - درآمدی بر فهرست نویسی کتاب‌های فارسی.

ب - کتابخانه‌های پاکستان.

ج - فهرست‌نویسی در پاکستان.

د - فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان.

الف - درآمدی بر فهرست نویسی کتاب‌های فارسی

اهمیت فراهم آوردن فهرست مشترک از همه‌ی نگاشته‌ها و نسخه‌های فارسی بر پژوهندگان روشن است و این موضوع گفتار من نیست، اما از اشاره به برخی از آنها ناگزیریم. اهمیتش یکی هم برای یافتن قلمرو جغرافیایی این زبان است. که گستره‌ای از ایران کنونی و خراسان بزرگ از افغانستان و تاجیکستان و سمرقند و بخارا و قفقاز را فرا می‌گیرد. ابرهای رحمت از این سرزمین‌ها برخاسته، بر منطقه‌ای وسیعی از شبه قاره‌ی هندوستان، پاکستان، بنگال و سیلان از یک‌سو، و آسیای صغیر عثمانی تا بالکان باریده، جواته‌ها زده، شکوفه‌های فرهنگ مشترکی ایرانی-بشری را در این سرزمین‌ها شکوفانده است. بدینگونه سده‌ها، زبان فارسی ابزار داد و ستد فکری و فرهنگی میان مردم این سرزمین‌ها بوده است. کتاب‌ها در رشته‌های گوناگون، به زبان فارسی در این سرزمین‌ها نگاشته شده است، یا نسخه برداری شده

است و با کوچ مردمان در این سرزمین‌ها جابجا شده است.

بسیاری از این نگاشته به دست ایرانیان مهاجر به این سرزمین‌ها آورده شده، و بسیاری از آن کار دانشمندان بومی این سرزمین‌ها است که به فارسی نگاشته‌اند.

بسیاری نگاشته‌ها در دستور زبان عربی که به فارسی در شبه قاره نگاشته شده است، نشانگر آن است که زبان عربی راه مردمان این سرزمین‌ها، به کمک زبان فارسی آموخته‌اند. نصاب‌های فارسی - پنجابی و دیگر زبان‌های بومی، نشانگر این است که زبان علمی گویش‌های بومی شبه قاره نیز زبان فارسی بوده است.

بسیاری از هندووان و یاسیکان کتاب‌هایی در دستور زبان فارسی و نامه‌نگاری و دبیری نگاشته‌اند، که کاربرد و گسترش این زبان را در آن سرزمین می‌نمایاند.

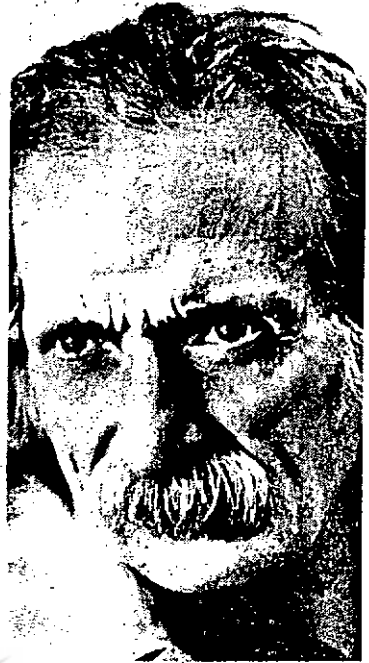
تاریخ و چگونگی گسترش زبان فارسی در شبه قاره، در حوزه‌های این گفتار نیست، کوتاه سخن پیش از برپایی فرمان‌روایی با بریان هند آغاز شده، و با کوچ موقت و یا دایمی ایرانیان، به روزگار بابریان هند به اوج خود رسیده که «فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان» خود ترسیمی از گستره‌ی این زبان در خاور ایران است.

میراث فرهنگی ایرانی به خاندان سلجوقی رسید و همراه ایشان به سوی باختر، به سوی غرب گسترش و به آسیای صغیر راه یافت. هنگام یورش مغولان به ایران، گروهی از سخنوران اندیشمندان ایرانی به قونیه و آن سوی کوچ کردند، و زبان و ادبیات فارسی در سرزمین عثمانی باز هم گسترش بیشتر یافت. سلطان سلیم یکم و سلیمان قانونی، فارسی دان بودند. در حقیقت زبان ادبی خاندان عثمانی فارسی شد. سلطان سلیم (۹۱۸-۹۲۶ ق) هم‌روزگار شاه اسماعیل صفوی (۹۰۷-۹۳۰) فارسی می‌سرود. قهرمانان تاریخی ایران چون سام و رستم و فریدون به ادب ترکان همچون هند، راه یافت. فضولی بغدادی که مرگ او را ۹۶۸، ۹۷۶ ق نوشته‌اند، یکی از چهار قله‌ی ادب ترک، تبار ایرانی داشت و به فارسی می‌نوشت و می‌سرود. فارسی از این راه به بالکان و یوکسلاوی راه یافت.

جای «فهرست مشترک» از نسخه‌های فارسی در ترکیه‌ی امروزی خالی است. بر پایه‌ی این پرگویی هاست که عرض می‌کنم: برای شناختن این حوزه‌ی فرهنگی و گردش و جابجایی علوم در آن «فهرست مشترک کتاب‌های فارسی» لازم است.

برای یافتن و نشان دادن سهم زبان فارسی در بنای تمدن و فرهنگ بشری، دانشی که پیامدش نشانیدن انسان در ماه شده، فرهنگی که نقطه‌ی اوج آن «حقوق بشر» است. برای نشان دادن سهم زبان فارسی از این اوج «فهرست مشترک» لازم است.

زبان فارسی یکی از سه عمده‌ترین زبان از نظر گسترش، و دومین زبان از نظر تاریخ، میان زبان‌های جهان اسلام است. و در برخی زمینه‌ها، زبان فارسی در ردیف نخست جای دارد. اما این زبان مظلوم قرار گرفته و خدماتش به جامعه‌ی بشری آن چنانی که بایستی شناخته نشده تا

۵ استاد خمد مزوی

شناسانده شود. برای شناختن و شناساندن خدماتش، می‌باید «فهرست مشترک کتاب‌های فارسی» گرد آید.

دامنه‌ی کار آنچنان گسترده است که انجام آن از عهده‌ی یکی دو تن بیرون است. این بر دوش دولتمردان فرهنگ این سرزمین است که ناسازمانی مسئول-تدوین آن برپا سازند. ما تاکنون چه کرده‌ایم؟

زنده‌یاد C.A.Storey در شصت و اندی سال پیش، کتابنامه‌ی ارزشمندش *Persian Literature A Blo-Bibliographi Gal Survey* را نگاشت.

نخستین دفتر این کتابشناسی ارزشمند از کتاب‌های فارسی در سال ۱۹۳۵ منتشر شده است و پس از آن نیز دفترهایی از آن چاپ شده است. اکنون که بیش از شصت سال از پخش نخستین دفتر آن گذشته، هنوز به زبان فارسی برگردانده نشده است. چنین کتاب ارزشمند و منحصر به فرد که تنها مآخذ پژوهشگران پژوهش‌های ایران‌شناسی به شمار است، شمار کمی از آن در دست بسیار اندک پژوهشگران است.

شوروی‌ها خواستند کار استوری را، به روسی ترجمه کنند. براتل V.E.Brgele مسئولیت آن را بردوش گرفت. ترجمه‌ی روسی بخش کوچکی از کار استوری را، در سه مجلد، با اصطلاحات ارزشمند و افزودگی‌های بسیار، سال ۱۹۷۲ م در مسکو به چاپ رساند.

پیش از انقلاب تصمیم بر این گرفته شد، این ترجمه‌ی روسی به زبان فارسی درآید. تحریر

روسی میان ۳ تن از مترجمان تقسیم شد: یحیی آربین پوز، سیروس ایزدی و زنده یاد کریم کشاورز، هر یک ترجمه‌ی مجلدی را به عهده گرفتند. دو تن نخست کار خود را به انجام رسانده و شادروان کریم کشاورز دچار سستی از بیماری شده، کار ایشان به پایان نرسید؛ کار آن دو تن دیگر با تحریر این ناچیز، به نام «ادبیات فارسی بر مبنای استوری» در دو مجلد، از سوی «موسسه‌ی مطالعات و تحقیقات فرهنگی»، تهران ۱۳۶۲ خ منتشر شد.

باقی مانده کار کریم کشاورز به کوشش دکتر پروین منزوی، ترجمه شده ولی سال‌ها در انتظار ناشر باقی ماند، که خوشبختانه اکنون از سوی کتابخانه‌ی ملی زیر چاپ است.

در میانه‌های سال ۱۳۵۴ خ زنده یاد دکتر پرویز نابتل خانلری، که ریاست فرهنگستان زبان و ادب آن روزه را داشتند، و آقای دکتر محمدامین ریاحی را به معاونت خود داشتند، ایشان را به تشکیل مرکز تحقیقات کتابشناسی گماردند. این مرکز به نام «مرکز آثار ایرانی» به ریاست دکتر ریاحی برپا شد. و تا نیمه‌های سال ۱۳۵۵ خ گام‌هایی در تدوین کتابنامه‌ی بزرگ کتاب‌های فارسی برداشت. و با انتقال ایشان به «بنیاد شاهنامه» این مرکز نیز از کار ماند.

و با تأسف و شرمساری، این بود تمام کاری که ما ایرانیان در زمینه فراهم ساختن فهرست مشترک از کتاب‌های فارسی انجام داده‌ایم.

بیش از سی سال است که این ناچیز در اندیشه و کار نگارش «کتابنامه» ای از نگاهشته‌های فارسی بودم، و در این راه کوشیده‌ام و گام‌هایی برداشته‌ام. اما هرچه بیشتر کوشیدم، کار خود را حقیرتر دیده، و دسترسی به آن هدف را دشوارتر یافتم. به جای نزدیک شدن، هر روز خود را از کناره‌ی مقصود دورتر یافتم. تا به اندیشه رسیدم که سازمانی فرهنگی بایستی که امکانات مادی و فنی خود را در این راه بگذارد.

حاصل کارهایی که این ناچیز در این زمینه انجام داده‌ام، سه مجموعه کتاب است، که می‌تواند خمیرمایه‌ی طرح بزرگ «کتابنامه‌ی بزرگ کتاب‌های فارسی» گردد.

۱- فهرست نسخه‌های خطی فارسی، در شش مجلد روپهم ۴۷۲۶ صفحه سال‌های ۱۳۴۸-۱۳۵۳ خ چاپ شده است. در برگزیده‌ی ۳۷ بخش موضوعی: تفسیر، تجوید، کلیات علوم قرآنی، ریاضی، ستاره‌شناسی، طب‌بیعیات، پزشکی، کیمیا، چنددانشی، فلسفه، کلام و عقاید، عرفان، منطق، فلسفه‌ی عملی، ملل و نحل، بابی-بهایبی، کلیات ادبی، خط، فرهنگنامه، دستور زبان، دبیری و نامه‌نگاری، بلاغت، عروض و قافیه، معما، دیوان، منظومه‌ها، شروع منظومه‌ها و متون ادبی، نثرهای ادبی، منشآت ادبی، افسانه و نمایشنامه، موسیقی، جغرافیا، سفرنامه، تاریخ (کلیات)، تاریخ جهان، تاریخ ایران، تاریخ پیامبران و امامان، تاریخ شبه قاره.

در این ۳۷ بخش ۴۹۰۲۲ نسخه‌ی خطی نشان داده شده است.

۲- فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی در پاکستان. از این فهرست سیزده مجلد سال‌های ۱۳۶۲-۱۳۷۱ خ در اسلام‌آباد پاکستان چاپ شده است. این مجلدها در برگزیده‌ی ۳۸

بخش موضوعی ست؛ تفسیر، تجوید، کلیات قرآنی، ریاضی، ستاره‌شناسی، علوم غریبه، طبیعیات، پزشکی، کیمیا، چند دانشی، منطق، فلسفه، منل و نحل، کلام و عقاید، عرفان، هندویی، فلسفه‌ی عملی، پیشه‌ها، نامه‌نگاری و دبیری، داستان، منظومه‌ها، جغرافیا، تاریخ (کلیات)، تاریخ جهان، تاریخ آسیای میانه، تاریخ عثمانی، تاریخ اروپا و آمریکا، زندگی‌نامه‌ی سزایندگان، زندگی‌نامه‌ی پیران و بزرگان، دانش‌های بلاغی، دستور زبان فارسی، دستور زبان اردو و ترکی، دستور زبان عربی به فارسی، عروض و قافیه.

این ۳۸ بخش در سیزده مجلد، رویم ۹۶۷۰ صفحه بیش از چهل هزار نسخه‌ی فارسی نشانی داده است.

۳. سومین مجموعه کارهایم در این زمینه «فهرستواری کتاب‌های فارسی» است، که سه مجلد آن از سوی «انجمن آثار مفاخر فرهنگی» در این اواخر چاپ شده، که ویژگی‌های آن در برگ ضمیمه است و وقت شما را به روخوانی آن تباه نمی‌کنم.

سخن به درازا کشید، ولی اگر این‌ها گفته نمی‌شد نمی‌توانستم وضع نسخه‌های خطی فارسی در شبه قاره را بیان کنم.

اواخر سال ۱۳۵۶ خ به اسلام‌آباد رفتم؛ و به کار در «مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان» پرداختم. با رسیدن من به آنجا، مدیر مرکز آقای دکتر سیدعلی اکبر جعفری، که عمرش دراز باد طرحی را با من به میان گذارد، در برگیرنده‌ی فراهم کردن فهرستی مشترک از نسخه‌های خطی اسلامی از عربی و فارسی و زبان‌های محلی بود، این ناچیز که به تجربه دریافته بودم که این سه را نمی‌توان یک جا انجام داد، بخش «فهرست مشترک نسخه‌های فارسی» آن را به عهده گرفتم. و از همان هفته‌ی یکم آغاز به کار کردم.

سفرهایی به شهرهای پاکستان کردم، کتابخانه‌های عمومی و خصوصی را بازدید کردم. وضع نسخه‌ها در کتابخانه‌ها اسفبار بود، به ویژه کتابخانه‌های شخصی، کتاب‌ها در «طاقچه»های گلین، و حتی در کنار دیوارها بر زمین بر روی هم انباشته شده بود. کتابی را برداشتم، باز کردم، گرم‌های سفید زنده در آن می‌لولیدند، دیگری را برداشتم همچنان بود. آب و هوای نامناسب و حتی سیل‌هایی که گاه به گاه در دهات و حتی شهرها جاری می‌شد، موربانه، گرم سفید، و دیگر حشرات، موجودیت آن‌ها را به خطر ناپودی تهدید می‌کرد. بر تصمیم راسخ‌تر شدم دست کم فهرستی از آنها تهیه شود، که من آن را سنگ قبر این آثار تعبیر می‌کنم. سنگی شایسته‌ی این مآثرما، این شکوفه‌های دیروزی و استخوان‌های پوسیده‌ی بازمانده از شرف زبان فارسی.

کار همه جانبه آغاز شد. خرید نسخه‌ها، فیلم‌برداری و فهرست کردن. برای فهرست کردن از گروهی استادان دعوت شد و آموزش داده شد که چگونه برگه‌ها را از مشخصات نسخه‌ها پر کنند. و تحویل ما دهند و این ناچیز از نسخه‌هایی که خود رویت کرده و

این برگه‌ها، «فهرست مشترک» را ساختم.

از سوی دیگر به خرید نسخه‌های خطی برای کتابخانه‌ی گنج بخش وابسته به «مرکز تحقیقات فارسی» شتاب داده، تا اینکه آنها در جای نسبتاً مناسبتری نگاهداری گردد، و تا آنجا که بتوان از انهدام آنها جلوگیری کرد. این کار حساسیت‌هایی را برانگیخت. برای کسانی که از اندیشه منطقی بی‌بهره نبودند استدلال کردیم که این نسخه‌ها از پاکستان بیرون نخواهند رفت، به آنها می‌قبولانندیم که این بازمانده‌های پدری و اجدادی در دست آنها در خطر نابودی‌اند، به «مرکز تحقیقات» بفروشید و خود ناظر نگاهداری ما باشید.

سال ۱۳۵۶ خ به هند رفتم، اینجا هم در خانه‌ی فرهنگ جایگزیدم. وضع کتابخانه به همان اسفناکی پاکستان بود و شاید هم بدتر. کتاب‌ها در اتاق و اتاق‌های نمود، برخی روزنه، و تهویه، در طاقچه‌ها و یا کف زمین قلمبار بودند. اینجا برنامه‌ای برای خرید و نگهداری از نسخه‌ها نبود. تصمیم گرفته شد از نسخه‌ها بگونه‌ی «فهرست مشترک» فهرستی فراهم شود. غیرتمندانی به یاری این ناچیز آمدند. آقا دکتر شریف قاسمی و دکتر اسلم خان استادان دانشگاه دهلی و دانشجویانی که مانند پاکستان به کتابخانه‌ها رفتند و برگه‌های مشخصات را پر می‌کردند و به من می‌دادند.

اما متأسفانه فرصت نشد. دولت ویزای مرا تمدید نکرد و شش ماه بعد دهلی را اشکیار ترک کردم.

ب - کتابخانه‌های پاکستان

کتابخانه‌های پاکستان و کتاب‌هایی را که در بردارند، هنوز بررسی دقیق نشده‌اند. هنوز از آن‌ها فهرست‌برداری کامل نشده است. در فهرست آقای دکتر محمد حسین تسییحی به نام «کتابخانه‌های پاکستان» (اسلام‌آباد، ۱۹۷۷ م) ۲۳۷ کتابخانه شخصی و خانقاهی معرفی شده است، که در آن کتاب از هر یک از این کتابخانه‌ها، با شتابی که نگارنده‌ی محترم داشته، شماری نسخه‌های چاپی و دستنوشته به زبان‌های فارسی و عربی و زبان‌های بومی، در هم نمونه‌هایی آورده شده است. شمار نسخه‌های خطی در پاکستان، در این کتاب به گمان، به صد و پنجاه هزار می‌رسد، که ۶۰ درصد آنها فارسی و ۲۵ درصد عربی و ۱۵ درصد به زبان‌های بومی از اردو، پنجابی، سندھی، پشتو، بلوچی، سنسکریز و ترکی می‌باشد. این آمازی است که آقای دکتر تسییحی در کتاب پیشگفته داده‌اند، که گمان می‌رود نزدیک به واقعیت است. از این ۱۵۰ هزار نسخه‌ی خطی پیشگفته شده، پیرامون ۳۰ هزار نسخه‌ی آن در ۶ کتابخانه‌ی عمومی زیر است و ۱۲۰ هزار آن در دیگر کتابخانه‌های عمومی و شخصی در سرتاسر پاکستان پخش است:

- ۱- کتابخانه‌ی دانشگاه پنجاب لاهور ۸ هزار.
- ۲- پنجاب پبلک لائبریری لاهور، ۷ هزار.

۳- دیال سنگه‌تست، لاهور، ۵ هزار.

۴- کتابخانه‌ی موزه‌ی ملی کراچی، ۴ هزار.

۵- کتابخانه‌ی دانشگاه پیشاور، ۳ هزار.

۶- کتابخانه مؤسسه همدرد، کراچی، ۲ هزار.

این شماره‌ها را شفاهی از کتابداران به دست آوردم و نمی‌تواند دقیق باشد. تا کتابخانه‌ای فهرست نشود شمار دقیق نسخه‌ها به دست نمی‌آید. با اطمینان می‌توان گفت بزرگترین مجموعه نسخه‌های خطی پاکستان در کتابخانه‌ی گنج بخش وابسته به «مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان» است، که نزدیک به ۱۶ سال این ناچیز آنجا را پایگاه بررسی‌های خود قرار داده بودم، همانجا کار می‌کردم و همانجا کنار مخزن کتابخانه آلونکی داشتم که شب را به صبح می‌گذراندم. آن روز که این کتابخانه را به ناگزیری رها کردم و ۱۲ هزار مجلد نسخه‌های خطی و ۱۵ هزار مجلد کتاب چاپی می‌داشتیم و از راه‌های موقوف شنیده‌ام که شمار نسخه‌های خطی آنجا، اکنون از ۱۴ هزار و چاپی از ۲۲ هزار گذشته است. و با احتساب رساله‌ها در مجموعه‌ها، بایستی این برداشت را داشت که شمار کتاب‌ها و رساله‌های دستنویس نگاهداری شده در آن کتابخانه بالاتر از بیست هزار نسخه است. و در صد زبانی نسخه‌ها بسیار نزدیک به آن است که در بالا، برای کل پاکستان عرض شد.

این کتابخانه در ۱۹۷۰ م بنیاد نهاده شد. و تاکنون ۳ مجلد فهرست نسخه‌های خطی آن به کوشش دکتر محمدحسین تسبیحی و چهار مجلد به کوشش این ناچیز چاپ شده است. دو مجلد نیز به نام «فهرست کتاب‌های فارسی چاپ سنگی و کمیاب» آن کتابخانه از سوی همکار گرامیم آقای دکتر سید عارف نوشاهی چاپ شده است.

آنچه بایست افزود، کتابخانه‌ی گنج بخش دارای نسخه‌های نایاب و کمیاب و هنری بسیار است، که از خراسان بزرگ و فرازود به این سرزمین آمده و یا آثاری که در همین سرزمین آفریده شده‌اند. اما ویژگی‌ای کتابخانه در گردآوری «بهترین»ها نبوده، که ارزش چشمگیر دارند. بلکه پناهگاه هزاران نسخه‌ی دستنویسی شده که در مضان نابودی از سیل و باران و موریانه بوده‌اند. مجموعه‌ی گنج بخش نمایشگر چیزهای دیگر نیز هست. آن روز که مجلد یکم فهرست آن کتابخانه را می‌نوشتیم (۱۳۵۷ خ) ۷۴ نسخه از «مواهب علیّه»ی کاشفی را داشتیم، که در واقع ترجمه‌ی قرآن است، یا قرآن است به زبان فارسی. و اینکه شمار نسخه‌های قرآن بازنویس فارسی به ۶۲ نسخه رسیده بود. این دو نشان می‌دهد که مردم این سرزمین قرآن را به زبان فارسی می‌آموخته‌اند. روزی که کتابخانه را رها کرد ۲۵۰ نسخه «گلستان» سعدی داشتیم (سعدی بر مبنای نسخه‌های خطی پاکستان ۱۰۱-۱۳۷). در میان آنها نسخه‌های هنری، زرکاری شده و مصور کم نیست، اما آنچه ویژه‌ی این کتابخانه است نسخه‌های بسیاری است که نوشته‌های میان سطرها و کناره‌ها که بیشتر با دستنویس‌های طلبگی و خام و کج و معج است. این‌ها نشانگر آن

است که «گلستان» کتاب درسی کودکان و مبتدیان بوده است. این مدارک از صدها گفته در این باره محکمتر است و سند این مدعاست که سده‌های آینده را می‌مآند.

هنوز بیشتر نسخه‌های دستنویس پاکستان در دست وارثان نسل‌های گذشته است. و طبعاً شماره بسیاری از نسخه‌ها هنوز از روستاها کنده نشده، بسیاری در خانقاه و کمتر در مدرسه و مسجدها جای دارند. و بیشتر از آنها خان‌زادگان و فرزندان مشایخ‌اند که نسخه‌های دستنویس را در دست دارند. این کسان نسخه‌ها را حتی از دید بازدیدکنندگان به دور می‌دارند.

نسخه‌های دستنویس و کتاب‌های چاپ سنگی که از پدران بنازمانده، از ترس دزدان در اتاق‌هایی که منفذی به بیرون نداشته باشند نگاهداری می‌شوند، که این جای‌ها معمولاً تاریک و نور است. و کرم سفید و دیگر حشرات به آنها آسیب فراوان زده و می‌رسانند. ولی چاره‌ای ندارند. این آثار برای آنان هم عزیز است و هم احترام برانگیز. و نیز اسباب فخر و فروشی به میهمانان و مریدان. باران موسمی که احياناً سیل‌هایی در پی دارند، یکی دیگر از خطرهایست چه می‌توان توقع داشت در هنگام سیل به اندیشه‌ی بز و گاو خود باشند یا «کتاب»‌ها.

نسخه‌ها در طاقچه‌های گلین و یا صندوق‌هایی چوبین جای دارند، که هیچیک جای مناسبی برای نگاهداری کتاب نیستند.

من این تصویر را از آن جهت کشیدم تا مشاهدات خود را گفته باشم، و نیز لزوم نجات این دستنوشته‌ها، که شصت تا هفتاد درصد آنها فارسی هستند. نمی‌دانم ام‌القرای زبان فارسی کجاست؟ «مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان» در اسلام‌آباد، خوشبختانه اطمینان مردم پاکستان را به خود جلب کرده، و مردم آنجا می‌دانند که این مرکز کتاب‌های آنها را به بیرون نمی‌برد. تنها نیاز به بودجه است که می‌توان بسیاری از این آثار را از نابودی زهانید.

ج- فهرست‌نویسی در پاکستان

بیشرفت فهرست‌نویسی در پاکستان به طور عمده پس از استقلال ۱۹۴۸ م آغاز شده است.

فهرست‌نویسی از نسخه‌های دستنوشته، به نسبت آنها در آن کشور خشنود کننده نیست.

این ناچیز نمایه‌ای از فهرست‌های چاپ شده در این زمینه فراهم ساخته که بر پایه‌ی فهرست‌های موجود در ایران استوار است فهرست‌هایی که در دسترس پژوهشگران ایرانی می‌تواند قرار گیرد. این نمایه بر پایه‌ی آنچه در بنیاد دایرة‌المعارف بزرگ اسلام نگاهداری می‌شود و نیز فهرست‌هایی که در مرکز نشر حدیث‌خانه‌ی کتاب، که زیر حمایت معاونت فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی است. کتابخانه‌ی سوم که بررسی شده کتابخانه‌ی فرهنگستان زبان و ادب است، این سه استقراء کامل شده است. ما می‌دانیم شمار فهرست‌های نسخه‌های خطی که به ایران نرسیده باشد، چندان نیست. چون آن دو کتابخانه‌ی نخستین کوشیده‌اند آخرین فهرست‌های نسخه‌های خطی چاپ پاکستان را به دست آورند. کتابخانه‌ی دایرة‌المعارف بزرگ

به روز است.

این نمایه در ۳ بخش است. یکم فهرست از دستنوشته‌ها. این بخش در برگرفته‌ی ۳۵ عنوان، در ۶۴ مجلد است و دوم فهرست کتاب‌های چاپی ۶ عنوان، ۷ مجلد، سوم کتابنامه‌ها ۱۲ عنوان ۱۴ مجلد.

رویه‌م ۵۳ عنوان ۸۵ مجلد.

- ۱- تفصیلی فهرست مخطوطات فارسیه - پنجاب پبلک لائبریری، لاهور. مرتبه ۶ منظور احسن عباسی. لاهور. ۱۹۶۳-۱۹۶۶ م. ۲ مجلد. (اردو).
- ۲- تفصیلی فهرست مخطوطات عربیه. پنجاب پبلک لائبریری، لاهور، ۱۹۵۷ م. مرتبه منظور احسن عباسی. لاهور. ۱ مجلد، ۲۸۳ ص.
- ۳- فهرست المخطوطات العربیه فی مکتبات پاکستان. المکتبات العامه. القسم الاول. مکتبه دیال سنخ الخریه. حافظ ثناء الله الزاهدی. کویت، ۱۴۱۲ ق. ۱۹۹۱ م. ۱ مجلد. ۶۲ ص (عربی).
- ۴- فهرست دستنویس‌های موزه لاهور. ام. ای. رشید احمد. لاهور. ۲- ۱۹۷۱ م. ۲ مجلد. (اردو).
- ۵- فهرست مخطوطات شفیع به فارسی و اردو و پنجابی در کتابخانه مرحوم پرفسور دکتر مولوی محمد شفیع. تألیف. محمد بشیر حسین. لاهور. ۱۳۵۱ خ. ۱ مجلد، ۶۰۱ + ۱۰۲ + ۴ ص (فارسی).
- ۶- فهرست مخطوطات شیرانی، تألیف. محمد بشیر حسین. لاهور. ۷۳- ۱۹۶۸ م. ۳ مجلد (فارسی).
- ۷- فهرست مخطوطات عربی و فارسی مرکز تحقیق دیال سنگهتر است. لائبریری، مولانا سید محمد متین هاشمی و مولانا ساجد الزحمان صدیقی. لاهور. ۱۹۷۵- ۱۹۷۹ م. ۵ مجلد. (اردو).
- ۸- فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان. احمد منزوی. اسلام‌آباد. مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان. ۱۳۶۴- ۱۳۷۰ خ. ۱۳ مجلد. (فارسی).
- ۹- فهرست مفصل. (نسخه‌های خطی نادر عربی در کتابخانه دانشگاه پنجاب). تألیف قاضی النبی کوکب. لاهور. ۱۹۷۵ م. ۱ مجلد. ۳۷۳ + ۱ ص. (عربی).
- ۱۰- فهرست منتخباتی از نسخه‌های خطی عربی پانزده کتابخانه در پاکستان. تألیف محمود فاضل یزدی مطلق. مشهد. ۱۳۷۰ خ. ۱ مجلد، ۲۳۰ ص. (فارسی).
- ۱۱- فهرست نسخه‌های خطی خواجه ثناء الله خراباتی. نگاشته محمد حسین تسبیحی. پاکستان. ۱۳۵۱ خ. ۱ مجلد. پنجاه و هفت + ۲۲۲ + ۸ ص (فارسی).
- ۱۲- فهرست نسخه‌های خطی فارسی انجمن ترقی اردو، کراچی. سید عارف نوشاهی. اسلام‌آباد. ۱۳۶۳ خ. فارسی، ۱ مجلد. بیست و سه + ۲۸۰ ص. (فارسی).

۱۳- مخطوطات انجمن ترقی اردو. سید سرفراز علی رضوی. (کراچی). ۱۳۴۶ خ. ۱ مجلد. ۱۲ + ۱۳۲ ص. (اردو).

۱۴- توضیحی فهرست مخطوطات کتب خانہ ہمدرد. جلد اول. طبی علوم. مرتبہ فضل اللہ فاروقی ندوی. کراچی. ۱۹۸۱ م. ۱۰ مجلد. ۱۸۴ ص. (اردو).

۱۵- فهرست نسخہ‌های خطی فارسی کتابخانہ دانشگاه پنجاب لاہور. تألیف سید خضر عباسی نوشاهی. اسلام آباد، ۱۳۶۵ خ، فارسی، ۱ مجلد. شانزدہ + ۵۹۲ ص.

۱۶- فهرست نسخہ‌های خطی فارسی کتابخانہ ہمدرد کراچی؛ سید خضر عباسی نوشاهی. پاکستان. ۱۳۶۸ خ. ۱ مجلد. ۲۴۷ ص. (فارسی).

۱۷- فهرست نسخہ‌های خطی فارسی موزہ ملی پاکستان کراچی. سید عارف نوشاهی. اسلام آباد. ۱۳۶۲ خ. فارسی. ۱ مجلد. ۱۰۷۷ ص.

۱۸- فهرست نسخہ‌های خطی کتابخانہ گنج بخش. محمد حسین تسییحی. راولپندی ۱۳۵۰-۱۳۵۵ خ. فارسی. ۳ مجلد.

۲۱- فهرست نسخہ‌های خطی کتابخانہ گنج بخش. احمد منزوی. اسلام آباد. ۱۳۶۱-۱۳۵۷ خ. فارسی. ۴ مجلد. ۲۵۱۳ ص.

۱۹- فهرست نسخہ‌های خطی عربی و فارسی کتابخانہ نوشاہیہ ساهنیال. پاکستان. نگارش سید عارف نوشاهی. تہران. ۱۳۷۰ خ. ۱ مجلد. ۳۸ ص. (فارسی).

۲۰- مفصل فهرست مخطوطات. جلد دوم. مشتمل بر ذخیرہ حفظ الرحمن منہاس. عجایب گہر لاہور. مرتبہ رشید احمد. لاہور. ۱۹۷۱ م. ۵۲ ص. مجلد ۳، لاہور. ۱۹۷۲ م. ۵۶ + ۶ ص. (اردو).

۲۱- کتابخانہ‌های پاکستان. محمد حسین تسییحی. اسلام آباد. ۱۳۵۵ خ. ۱ مجلد. ہیجده + ۵۱۳ + VII ص. (فارسی).

۲۲- گنجینہ‌ی شوق. فهرست نسخہ‌های خطی فارسی کتابخانہ دکتر نواز علی شوق - کراچی. تألیف سید خضر نوشاهی. کراچی. ۱۹۹۳ م. ۱ مجلد. (۱۸) + ۱۴۴ ص. (فارسی).

۲۳- نفایس نسخہ‌های خطی کتابخانہ‌های گنج بخش. محمود فاضل یزدی مطلق. مشهد، ۱۳۶۹ خ. ۶ ص (در مجلہ مشکاة، ۲۷)، (فارسی).

۲۴- مخطوطات انجمن ترقی اردو. مرتبہ افسر صدیقی امروہوی (مجلد یکم ہمراہ با سید سرفراز علی رضوی). کراچی. ۱۹۶۵-۱۹۸۲ م. ۶ مجلد.

۲۵- لباب المعارف العلمیہ فی مکتبہ دارالعلوم الاسلامیہ. یعنی مکتبہ مشروریہ دارالعلوم اسلامیہ پشاور کی فهرست کتب. از مولوی عبدالرحیم مولوی فاضل. پشاور. ۱۹۱۸-۱۹۹۳ م. ۲ مجلد، اردو. ۹۵۲ + ۳۰۶ ص.

۲۶- نوادرات علمیہ اتک. کیفیت نگار: نذر صابری. کیمیل پور. اتک، ۱۹۶۳ م، ۱ مجلد.

- ۲۷- ذخیره شيروانی مين اردو مخطوطات. سيد جميل احمد رضوی. مقتدری قومی زبان، اسلام آباد. ۱۹۸۶ م. ۱ مجلد. ۳۸ ص.
- ۲۸- فهرست انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان. از محمد حسین تسییحی، ۱۳۷۰ خ. فارسی. ۱ مجلد. ۱۴۲ ص.
- ۲۹- فهرست نسخه‌های خطی قرآن مجید کتابخانه گنج بخش. تألیف محمد نذیر رانجها. مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۷۲ خ. ۱ مجلد، ج + ۴۰۵ ص. (فارسی).
- ۳۰- فهرست سنده مين اردو منظومات. مرتبه سيد علی احمد زیدی. زیر نگرانی داکتر غلام مصطفی خان صاحب. مرکزی اردو بورڈ، لاہور. ۱۹۶۹ م. ۱ مجلد. ۳۲۵ ص. (اردو).

۳۱- فهرست توصیفی دستنوشته‌های فارسی، اردو و عربی در کتابخانه‌ی دانشگاه پنجاب.

A DESCRIPTIVE CATALOGUE of The PERSIAN, URDU AND ARABIC MANUSCRIPTS IN THE PANJUB UNIVERSITY LIBRARY. COMPILED BY S.M.ABDULLAH, M.A., D.LITT. UNIVERSITY LECTURER IN URDU VOL. I- PERSIAN MANUSCRIPTS FASCICULUS I-HISTORY.

page: 4+ 130

LAHORE, 1942.

۳۲- فهرست دستنویس‌های فارسی در موزه ملی پاکستان. کراچی، از محمد اشرف.

PERSIAN MANUSCRIPTS IN THE NATIONAL MUSEUM OF PAKISTAN AT KARACHI. HISTORY, Biography, Tales and legends, Geography and Travel. PREPARED by MOHAMMAD ASHRAF. 1971. page: 214

۳۳- دستنویس‌های خاوری درگاه اوج شریف گیلانی.

A Descriptive Catalogue of The ORIENTAL MANUSCRIPTS IN THE DURGA - LIBRARY UCH SHARIF GILANI BAHAWALPUR STATE. PREPARED by Dr. GHULAM SARWAR (ALIGARH) URDU ACADEMY BAHAWALPUR. page: 14+ 219

۳۴- مجموعه‌ی مهر. انجمن علوم دانشگاه پنجاب.

LIST OF MIHR COLLECTION. Research Society of Pakistan, University of the punjab. Old Campus, Lahore Publication NO-13 page: 2 + 72

۳۵- فهرست دستنویس‌های عربی در کتابخانه‌ی پنجاب، قاضی عبدالنبی کوکب.

HANDLIST OF ARABIC MANUSCRIPTS IN THE PUNJAB UNIVERSITY LIBRARY. Compiled by: (late) QAZI ABDUL NABI KAUKAB. Revised by: SYED JAMIL AHMAD

دوم: فهرست کتاب‌های چاپی

- ۱- فهرست کتابخانه ملی دکتر محمدباقر، به اهتمام دکتر محمدباقر. لاهور. ۱۳۴۰ خ. یک مجلد. ۱۹۱ ص. (فارسی)
 - ۲- فهرست کتاب‌های فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج‌بخش. مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان. اسلام‌آباد. سیدعارف نوشاهی، ۲ مجلد، مجلد یکم ۱۳۶۵ خ، ۱۰۰۶ ص. مجلد ۲، ۱۳۶۹ خ، ص ۱۰۰۸-۱۴۱۸. (فارسی)
 - ۳- کتابیات پاکستان کی اخبارات و رسایل ۱۹۴۷ م تک. دکتر ابوسلمان شاهجهانپوری. قومی مقتدره زبان. اسلام‌آباد. ۲۳۹ ص (اردو).
 - ۴- پاکستان کی اردو اخبارات و رسائل (کتابیات). جلد اول مرتبه محمودالحسن. نظر ثانی افضل حق قرشی. مقتدره قومی زبان. اسلام‌آباد. ۱۹۸۵ م. ۲۵۶ ص. جلد دوم. مرتبه دکتر ابوسلمان شاهجهانپوری. نظر ثانی و اضافه عطش درانی، مقتدره قومی زبان. اسلام‌آباد. ۱۹۸۵. ۲۶۳ ص. (اردو).
 - ۵- اردو اصطلاحات سازی: (کتابیات). مرتبه دکتر ابوسلمان شاهجهانپوری. نظر ثانی و اضافه سیدجمیل احمد رضوی. مقتدره قومی زبان، اسلام‌آباد. ۱۹۸۴ م، ۲۸۰ ص.
 - ۶- فهرست آثار چاپی شیعه در شبه قاره. بخش اول. تفاسیر و علوم قرآنی، حدیث و عقاید. اردو. تألیف سیدحسین عارف نقوی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان. اسلام‌آباد. ۱۹۹۱ م / ۱۴۱۱ ق. ۱۷۵ ص. (اردو).
- سوم: کتابشناسی‌ها
- ۱- فهرست چاپ‌های آثار سعدی در شبه قاره و چاپ‌های شروح و ترجمه‌ها و فرهنگنامه‌های آثار وی. تألیف: سیدعارف نوشاهی. اسلام‌آباد. ۱۳۶۳ خ، ۱ مجلد. د + ۹ + ۱۳۳ ص.
 - ۲- سعدی بر مبنای نسخه‌های خطی پاکستان. احمد منزوی. مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان. ۱۳۶۳ خ. ۱ مجلد. ۲۱۹ ص.
 - ۳- تذکره‌ی مورخین. مرتبه چودھری نبی احمد صاحب سندیلوی. کراچی. ۱۹۷۴ م. ۱ مجلد. ۱۸۴ ص.
 - ۴- کتابشناسی (مثنون، مقالات، تبصره). سیدعارف نوشاهی و کمک اختر راهی، دکتر گوهر نوشاهی، اسلام‌آباد، ۳ مجلد. ۱۹۸۶-۱۹۸۹ م.
 - ۵- ترجمه‌های فارسی به زبان‌های پاکستانی. تألیف اختر راهی. (اسلام آباد). ۱۳۶۵ خ. ۱ مجلد. ۲۲ + ۴۹۶ ص.
 - ۶- تاریخ نویس فارسی در هند و پاکستان. (۹۳۲ - ۱۱۱۸ ق). از دکتر آفتاب اصغر. لاهور.

فارسی ۱۳۶۴ خ. ۱ مجلد. ۵۵۲ ص.

۷- ادبیات فارسی مین هندوون کا حصہ. (سہم هندووان در ادبیات فارسی). داکتر سید عبداللہ. مجلس ترقی ادب. لاہور. ۱ مجلد، (۱۹۶۷ م). ۱ مجلد. ۴۲۷ ص.

۸- پنجابی کتابیات، داکتر شہباز ملک. اکادمی ادبیات پاکستان. اسلام آباد. (۱۹۹۱ م). مجلد یکم. ک + ۸۶۵ ص. (اردو).

۹- دکتر جمیل جالبی. سوانحی کتابیات. مرتبہ نسیم فاطمہ. لاہور. ۱۹۸۸ م. ۱ مجلد. ۲۴۸ ص. (اردو).

۱۰- فارسی اصطلاحات سازی کتابیات. حصہ اول. مرتبہ سیدعارف نوشاهی. حصہ دوم مرتبہ دکتر مہر نور محمد خان. اسلام آباد. ۱۹۸۵ م، ۲۲۷ ص. (اردو).

۱۱- کتابشناسی فہرست‌های نسخه‌های خطی پاکستان. سیدعارف نوشاهی. (مجله کتابداری، دفتر ۸). ۱ مجلد. ۱۸ ص. (فارسی).

۱۲- جایزہ مخطوطات اردو. جلد اول. مشفق خواجہ. مرکزی اردو بورڈ، لاہور. ۱۹۷۹ م، ۱۲۵۶ ص. (اردو).

د- فہرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان

نگاشته‌ی احمد منزوی (این فہرست در ارتباطش با این مقالہ در اینجا بہ تفصیل معرفی می‌شود) از این فہرست سیزدہ-مجلد چاپ شدہ (و چہاردم آن در زیر چاپ است). سیزدہ مجلد چاپ شدہ روہم ۹۶۷۰ صفحہ:

مجلد ۱، مہرمہ ۱۳۶۳ خ، ص ۱-۹۵۰.

مجلد ۲، مہرمہ ۱۳۶۳ خ، ص ۹۱۹-۱۲۰۶.

مجلد ۳، مہرمہ ۱۳۶۳ خ، ص ۱۲۰۹-۲۱۳۲.

مجلد ۴، خرداد ۱۳۶۴ خ، ص ۲۸۰۴-۲۱۳۵.

مجلد ۵، اردیہشت ۱۳۶۵ خ، ص ۱-۹۲۱.

مجلد ۶، اسفند ۱۳۶۵ خ، ص ۹۲۳-۱۴۸۵.

مجلد ۷، اردیہشت ۱۳۶۶ خ، ص ۱-۹۶۲.

مجلد ۸، مہر ۱۳۶۶ خ، ص ۹۶۳-۱۶۷۵.

مجلد ۹، اردیہشت ۱۳۶۷ خ، ص ۱۶۷۹-۲۳۵۰.

مجلد ۱۰، دی ۱۳۶۷ خ، ص ۱-۷۲۵.

مجلد ۱۱، اردیہشت ۱۳۶۹ خ، ص ۷۲۹-۱۶۳۱.

مجلد ۱۲، اردیہشت ۱۳۷۰ خ، ص ۱۶۳۵-۲۳۹۰.

مجلد ۱۳، نوروز ۱۳۷۱ خ، ص ۲۳۹۵-۳۰۳۱.

فهرستی است عمومی از نسخه‌های خطی فارسی شناخته شده در پاکستان، که با سرمایه‌ی «مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان» در اسلام‌آباد و به کوشش احمد منزوی نگاشته شده است.

محتویات آن از راه‌های زیر فراهم شده است
یکم آموزش کسانی زیر نظر نگارنده و اعزام آنان به شهرها و ده‌های دور و نزدیک پاکستان، و
پیر کردن برگه‌هایی از مشخصات نسخه‌های خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های شخصی و عمومی و تحویل آنها به نگارنده.

دوم از ادغام فهرست‌های چاپ شده تا آن روز در پاکستان.
سوم نسخه‌هایی که خود نگارنده در کتابخانه‌ی گنج بخش و در سفرهایش در پاکستان و دیدار از کتابخانه‌های شخصی و عمومی دیده و یا کسانی برای رؤیت ایشان به محل کارش در «مرکز تحقیقات» برده‌اند.

نگارنده، بی‌استثنا، هر نسخه‌ای را که از منبعی دریافت کرده، نام آن مأخذ را آورده است، اگر آن منبع فهرست چاپ شده باشد نشانی آن منبع، با ذکر مجلد و صفحه، و اگر منبع یکی از فهرست‌نگاران اعزامی «مرکز تحقیقات» بوده، نام آن کس در پایان معرفی هر نسخه آورده است. فهرست به گونه‌ای تطبیقی فراهم شده، بدین معنی که اگر کتابی به چند نام آمده باشد، و یا به چند کس نسبت داده شده، و یا اگر بخشبندی کتاب در نسخه‌ها گوناگون یاد شده، این اختلاف‌ها را، تا آنجا که توانسته در فهرست آورده است.

ساختار کتاب موضوعی است، و هر موضوع به ترتیب الفبایی در نام کتاب‌ها، و مجلد‌های پنجم تا سیزدهم به ترتیب موضوعی و هر موضوع به ترتیب تاریخ نگارش کتاب‌ها است. و در پایان هر بخش موضوعی، کتاب‌هایی که تاریخ نگارش آنها به دست نیامده به ترتیب الفبایی آمده است.

کتاب در ۳۸ بخش موضوعی بخشبندی شده است:

مجلد یکم: بخش‌های ۱- تفسیر، ۲- تجوید، ۳- کلیات درباره‌ی قرآن، ۴- ریاضی، ۵- ستاره‌شناسی و اخترشناسی، ۶- علوم غریبه، ۷- طبیعیات، ۸- پزشکی و داروشناسی، ۹- کیمیا، ۱۰- چند دانشی، دایرة‌المعارف.

مجلد دوم: بخش‌ها ۱۱- منطق، ۱۲- حکمت- فلسفه، ۱۳- ملل و نحل، ۱۴- کلام و عقاید.

مجلد سوم: بخش‌ها ۱۵- عرفان، نظری و عملی

مجلد چهارم: بخش‌های ۱۶- هندویی، ۱۷- فلسفه‌ی عملی، ۱۸- پیشه‌ها و آداب پیشه‌وران.

مجلد پنجم: بخش‌های ۱۹- نامه نگاری و دبیری، همراه با «فهرستواره»ی نامه‌نگاری و دبیری.

مجلد ششم: بخش ۲۰- داستان و افسانه همراه «فهرستواره»ی داستان‌ها و افسانه‌ها.

مجلد هفتم: بخش ۲۱- منظومه‌ها (۱) از آغاز تا پایان سده‌ی ۱۱ ق.

مجلد هشتم: بخش منظومه‌ها (۲) از آغاز سده‌ی ۱۲ تا پایان.

مجلد نهم: فهرست سرآغازهای منظوم، «فهرستواره»ی دیوان‌ها.

مجلد دهم: بخش‌های ۲۲- جغرافیا، ۲۳- سفرنامه، ۲۴- تاریخ (کلیات)، ۲۵- تاریخ جهان،

۲۶- تاریخ ایران، ۲۷- تاریخ پیامبران و امامان، ۲۸- تاریخ شبه قاره، ۲۹- تاریخ افغانستان، ۳۰-

تاریخ آسیای میانه، ۳۱- تاریخ عثمانی، ۳۲- تاریخ اروپا و آمریکا.

مجلد یازدهم: بخش‌های ۳۳- زندگی‌نامه‌ی سرایندگان، ۳۴- زندگی‌نامه‌ی پیران و بزرگان.

همراه «فهرستواره»ی سفرنامه‌ها، جغرافیا، تاریخ کلیات، تاریخ جهان، تاریخ ایران.

مجلد دوازدهم: «فهرستواره»ی تاریخ پیامبران و امامان، تاریخ شبه قاره، چند بخش کوچکتر.

مجلد سیزدهم: بخش‌های ۳۵- دانش‌های بلاغی، ۳۶- دستور زبان فارسی، ۳۷- دستور زبان

اردو و ترکی، دستور زبان عربی به فارسی، ۳۸- عروض و قافیه. همراه با «فهرستواره»ی بلاغت،

دستور زبان فارسی، دستور زبان عربی، دستور دیگر زبانها، عروض و قافیه. اختصارات و منابع

در این فهرست، هر کتاب در واقع در سه بخش معرفی شده است:

۱- آگاهی‌های کتابشناسانه، از نام کتاب، نام نگارنده، یا مترجم و یا سراینده‌ی اثر، سال

نگارش، یا سال ترجمه. اگر ترجمه باشد، بخشبندی کتاب، نام بزرگی که کتاب به نام او ساخته

شده یا به او پیشکش شده است. و در پایان سرآغاز کتاب. ضمناً این آگاهی‌ها محدود هستند

بهمتابعی که در دسترس نگارنده گذارده شده است.

۲- منابعی که نگارنده برای معرفی کتاب یا نگارنده از آنها بهره برده، و یا منابعی که برای

به دست آوردن آگاهی‌های بیشتر برای پژوهشگران ممکن است سودمند قرار گیرد. موادی که

فهرست را به صورت یک فهرست تطبیقی درآورده بیشتر در این بخش دیده می‌شود.

۳- نسخه‌های موجود از کتاب مورد معرفی. در این بخش نسخه‌ها به ترتیب تاریخ دستنوشته

جای گرفته‌اند، از کهن‌ترین نسخه تا تازه‌ترین، همین نسخه‌هایی که تاریخ نوشتن آن به دست

نیامده است. نام نویسنده و جایگاه نوشتن نیز آورده شده است. آن‌گاه نشانی مأخذ.